

Ергөбек Ш.Қ., Алтаева К.Ж.

**Сырым Датұлының
саяси-құқықтық ойлары**

Мақалада батыр, би Сырым Датұлының саяси-құқықтық ойларына шолу жасалған. Ресей империясының дендеп Қазақ хандығының аймағына енуі Кіші жүзде Әбілқайыр династиясына қарсы күрестің қарқын алуына себеп болды. Сырым Датұлы ұлт-азаттық идеяларынан басқа, түрік елдерінің бірлік идеясына арқа сүйеді. Бұл идеялардың негізінде династияға деген сенімсіздік пен халық мүддесін қорғау жатты.

Түйін сөздер: түрікшілдік, династия, хандық билік, экспансия.

Yergobek Sh.K., Altayeva K.J.

**Political and legal ideas
of the Syrym Datuly**

The article deals with the political and legal views of Batyr and Biy Syrym Datuly. Expansion of the expansionist policy of Russia in Kazakhstan expanded combat dynasty Abuhair Khan Junior Zhuz. Syrym Datuly during their struggle was based not only on the idea of national liberation but also on the idea of the unity of the Turkic peoples. On the basis of these ideas lay distrust dynasty and protect the interests of the general public.

Key words: Pan-Turkism, the dynasty, Khan's power, expansion.

Ергөбек Ш.К., К.Ж.Алтаева

**Политико-правовые идеи
Сырыма Датұлы**

В статье рассмотрены политико-правовые взгляды батыра и бия Сырыма Датұлы. Расширение экспансионистской политики России в Казахстане расширило борьбу с династией Абухаир хана в Младшем жузе. Сырым Датұлы в ходе своей борьбы опирался не только на идеи национального освобождения но и на идеи единства тюркских народов. На основе этих идей лежало недоверие к династии и защита интересов широких слоев населения.

Ключевые слова: пантюркизм, династия, ханская власть, экспансия.

СЫРЫМ ДАТҰЛЫНЫҢ САЯСИ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ОЙЛАРЫ

Ресей отаршылдық саясаты мен хан саясатының белгілі дәрежедегі тиімсіздігі дәстүрлі саяси элита тарапынан қарсылық туғызбауы мүмкін емес еді. Бұған Кіші жүздегі Сырым Датұлы бастаған көтеріліс пен Қасым төре бастаған Орта жүз қазақтарының қарсылығы мысал бола алады.

Сырым Датұлының саяси-құқықтық ойларын зерттеуде бірқатар қиыншылықтар ұшырасады. Көтеріліске кеңестік кезеңдегі берілген антифеодалдық мазмұн ғылыми зерттеу аясын шектейді. Бұл ойға қарсы бірқатар тұжырымдар айтуға болады.

Біріншіден, Сырым Датұлы дәстүрлі қоғамда өсіп, тәлім алған тұлға. Өзі де ауқатты отбасынан шыққан адуынды бидің феодалдық жүйеге қарсы шығуы екіталай.

Екіншіден, көтеріліс барысында Сырым Датұлының әрекеттері Ресей экспансиясына қарсы бағытталғандығы аңғарылады. Бұл дәстүрлі билік институттарында өтіп жатқан эволюциялық процестерге байланысты болатын.

Хан институтының құқықтық шектеулерге тап болуы, оның ішінде хан сайлау процедурасына енгізілген өзгерістер Кіші жүз хандарын Ресей әкімшілігінің шенеуніктеріне айналдырғандығы дәстүрлі билік өкілдерінің қарсылығын туғызбай қоймасы айқын. Шын мәнінде де Кіші жүз хандары Ресей әкімшілігінен айлық алып, солардың протекционизмінің арқасында ғана билігін сақтап қалғандай болатын. Оның үстіне хан әкімшілігінің тиімсіз ішкі саясаты мен Орта Азия хандықтарымен орын алып отырған қақтығыстар хандық ішіндегі наразылықты күшейтті.

Үшіншіден, мемлекеттік институттардың эволюциясы халық мұқтаждықтарын айтарлықтай ескермегендігін де айта кеткен жөн.

Төртіншіден, көшпелі мал шаруашылығына қажетті шүйгін жерлердің орыс шаруаларына үлестірілуі, дәстүрлі шаруашылық жүргізу ареалын шектеп тастады. Нәтижесінде, ғасырлар бойы қалыптасқан жер пайдалану институттары терең дағдарысқа ұшырады.

Осы ойларды саралай келе Сырым Датұлының саяси-құқықтық ойларының негізгі бағыттарын анықтауға болады. Сырым Датұлы Қазақ хандығының әдет-ғұрып нормаларына негізделген, дәстүрлі мемлекет пен құқық институттарының қалпына келуін қолдайды. Жалпы, Сырымның хандық билікке

қарсы емес, тек Нұралы мен оның орнын басқан Кіші жүз хандарының ішкі саясатының Ресей отаршылдығымен ауыз жаласқандығы қарсылық тудырды. Бұл Сырымның өзінің жеке-дара билікке ұмтылғанының көрінісі емес. Батыр өзінің саяси-құқықтық ориентіріндегі негізгі бағыт ретінде халықтық, тәуелсіз монархияны қалпына келтіру болғандығын айқындай түседі. Оның үстіне халық арасында Әбілхайыр ұрпақтарына деген көзқарастың біржақты болмауымен де тығыз байланысты. Сырым өзін хандық билікке қарсы элемент ретінде емес, Әбілхайыр ұрпақтарына қарсы екендігін баса көрсеткісі келді. «Как известно, Срым-батыр, возглавивший народное движение, выступал не вообще против ханской власти, а только за лишение ханского права потомков Абулхаира» [1, 94 с.].

Даланың өз билеу институттарын қалпына келтіру үшін, Сырым тіпті Ресей әкімшілігімен келіссөздерге де барады. Бұл келіссөздердің негізгі бағытын айқындау үшін, батыр бастаған старшындардың талаптарына көз жүгіртіп өткен жөн болар. Батыр көтерілісінің белгілі зерттеушісі Михаил Вяткин Сырым бастаған старшындарды былай көрсетеді. «В июле 1785 г. Игельстром доносил Екатерине II о том, что после возвращения ахуна в Оренбург приехали 5 депутатов от собрания старшин» [2, 185 с.].

Олар мынадай талаптар қойды:

Біріншіден, Нұралыны тақтан тайдыру. «Требования старшин сводились к устранению от ханства детей Абулхаира» [2, 185 с.]. Бұл талап толықтай дерлік орындалды. Нұралы ханның ішкі саясатының тиімсіздігі мен аймақтағы саяси өкілдерінің халық тарапынан қолдауға ие болмауы оны патшалық билікпен жақындасуға мәжбүр етті. Нәтижесінде, хан Ресей тарапынан қорғаныс іздеуге ынты білдірді. Осыны тиімді пайдаланған Игельстром хандық билікті жоюға тырысты. Генерал-губернатордың негізгі мақсаты, қазақ даласына Ресей әкімшілік жүйесін енгізу болатын.

Оның үстіне хандық биліктің тарапынан белгілі дәрежеде жапа шеккен билер өзінің екінші талабы ретінде хандықты үш аймаққа бөліп, ол жерлерге билерді сайлау ұсынысы да Игельстром тарапынан жақсы қабылданды. «Жуз был разделен на три части, так называемые «Главные Орды» - Байулинскую, Семиродскую (Жетыру) и Каракесецкую» [2, 189 с.]. Бұл жаңа институтты хандық билік альтернативасы ретінде енгізгісі келген губернатор өзінің әкімшілік реформасының негізгі элементі ретінде қарастырды. Алайда, қазақ қоғамы мұндай өзгерістерге дайын емес еді. Сырымның дәстүрлі билік институттарына

қарсы емес, Нұралының ішкі саясатына қарсы екенін жете аңғармаған губернатор, көтеріліс табиғатын түсінбейтіндігін көрсетті. Оған страшындардың үшінші ұсынысы негіз бола алады.

Үшінші ұсыныс ретінде олар Қайып сұлтанды Кіші жүздің ханы ретінде бекітуді ұсынды. «...собрание постановило просить царское правительство утвердить нового хана в жузе. ... в конечном счете возобладали сторонники султана Каипа – именно об утверждении его ханом сделано представление собрание старшин» [2, 190 с.]. Бұл ұсыныстың өзіндік ерекшелігі бар болатын.

Біріншіден, Қайып ханның негізгі саяси бағыттары белгілі болатын. Кіші жүздегі Әбілхайыр хан мен Батыр сұлтанның арасында орын алған қақтығыстарда Қайып Хиуа ханы ретінде өзінің әкесі Батырды қолдаған болатын. Бұл Ресей әкімшілігіне арқа сүйеген ханның сыртқы саясатындағы Ресейлік бағытқа келтірілген күмән ретінде қарастырылуы ғажап емес.

Екіншіден, Қайып басқарып отырған Кіші жүз территориясы саяси тұрғыдан дәстүрлі институттардың өзгеріске ұшырамаған қалыпта қалуы, ру мен тайпа басшыларының билігінің төрелермен байланыста жүзеге асқандығы белгілі. Яғни, Ресей әкімшілігінің жүзеге асырған реформаларының ықпалы аз болатын.

Үшіншіден, Нұралының тұсында әлсіреген Кіші жүздің мемлекеттігі Қайыптың тұсында нығайып кету мүмкіндігін тудырды. Себебі, Қайып онсыз да Кіші жүздің бірқатар рулары тарапынан хан сайланған тұғын. Ресей әкімшілігі тарапынан мойындалмаса да бұл ханның ықпал ету аймағы кең болатын. Қайыптың хан ретінде бекітілуі, ыдыраған Кіші жүздің екі бөлігінің қосылып, қуатты мемлекеттік құрылымға айналуына ықпал етуі мүмкін еді. Бұл ұсыныс губернатор тарапынан айтарлықтай қолдауға ие бола қоймады. Ресей империясының империалистік саясатына қарсы ұсыныстар қабылдана қоймайтыныдығы онсыз да түсінікті еді.

Старшындардың төртінші тілегі Ресей әкімшілігі тарапынан қойылған шектерге қатысты болатын. Қыс мезгіліне байланысты шаруашылық жүргізуге тиімді Еділдің жағасына көшу қажеттілігі айқын сезілгендіктен, осы мәселені шешуге атсалысу. «Старшины постановили просить ген.-губернатора о разрешении прикочевать на зимнее время к р. Уралу и занять под стоянки степные, т. е. по левому берегу реки, угожья» [2, 192 с.].

Бұл талаптар губернаторға жеткізілді. Жүздегі үш бидің сайлану идеясын қолдаған губернатор, бұл старшындардың мемлекеттік институт

ретінде қалыптасуына өзінің дұрыс көзқарасын білдірді. Нәтижесінде «...сверх того, в каждом из трех поколений, составляющих Меньшую орду, избранно было по одному главному и по несколько второстепенных старейшин для наблюдения за поведением народа.

В числе трех главных находился батыр Сырым, принадлежавший к байулинскому поколению» [3, 269 с.].

Оларға Нұралыны айналып өтіп, тіке губернаторға шағым айту құқығы да берілді. Осылайша Нұралы біраз уақыт хан болып отырғандығымен де биліктің Сырымға өткендігі көрінеді.

«Между тем батыр Сырым получил свободу и начал опять действовать на народ, соответственно желаниям оренбургского пограничного начальства, пока оные не противоречили собственным его видам. Под личною преданности России и благодарности местному начальнику, избравшему его своим орудием, Сырым весьма много способствовал барону Игельstromу в преобразованиях, которые в течение 1787 г. сделаны в Меньшей Орде.

Главнейшие из них есть учреждение посреди орды судебных мест под названием расправ. В алимудинском и байулинском поколениях, по многочисленности оных, открыто две расправы, в Семиродском поколении – одна. Каждая расправа состояла из председателя и двух членов, которые обязаны были ежедневно съезжаться вместе и в общем присутствии своем, рассматривая все поступающие к ним просьбы, делать определения по оным, удовлетворять обиженных или притесненных, а недовольным предоставлять право переносить дела на апелляцию в Оренбургский пограничный суд» [3, 268-269 с.].

Жайылым жерлер мәселесі де біраз уақытқа өзінің шешімін тапқандай болды.

Алайда Қайыптың хан көтерілу мәселесін Игельstrom империя басшылығына жеткізетіндігін айтты, уақыт өте келе империя Қайыптың хан ретінде күшеюін қолдамайтындығын білдіріп, Нұралы ханның інісі Ералы хан көтерілді. Мұнан соң, аталмыш шешім император рескриптісімен бекітілді.

Нұралыдан кейін, біраз хансыз басқарудың орын алғандығы да белгілі. Бұл империя әкімшілігі тарапынан хандық билікті жою ынтасынан туындағандығы белгілі. Алайда, Сырым Датұлының көтерілісі бұдан кейін де өз жалғасын тапты.

Хандық институттың жойылуы көтерілісшілердің жоспарына кірмегендігі айқындала бастады. Осы құжаттың өзі де батырдың мемлекеттік

билік институттарына деген көзқарасын ашады. Сырымның мемлекет философиясында тәуелсіз хандық билік мемлекеттің негізгі элементі деп қарастырғандығы белгілі. Сондай-ақ Сырым Датұлының негізгі мақсаты қуатты Қазақ хандығын қайта қалпына келтіру, оны орталықтанған күшті билік институттарымен нығайту, дәстүрлі дала билігіне арқа сүйей отырып мемлекеттің қайта түлеуіне, гүлденуіне жағдай жасау болғандығы байқалады.

Алайда, Сырым хандық билікті тежеуші элемент ретінде билік фактордың күшеюін қолдайды. Дегенмен, бұл органның өкілеттілігінің анықталмағандығы, хандық биліктің қаншалықты шектелетіндігін айқындауға мүмкіндік бермейді. Игельstrom тарапынан берілген құқыққа сәйкес бұлар ханды айналып өтіп, тікелей губернатормен қатынасқа түсуге берілген мүмкіндік бұл институттың күшті ықпал ету инструментіне айналғандығын көрсетеді. «... учитывая непримиримость отношения народа и Нуралы, дал разрешение выбранным на съезде «главным старшинам» непосредственно сноситься с ним (с Игельstromом - Ш. Е.) по делам жуза» [2, 192 с.].

Оның ішінде билерді сайлау процесі элита тарапынан жүзеге асырылады. Яғни, ұйым дала қатынастарындағы феодалдық сегментті күшейтеді. Күшті феодалдар біртіндеп, ханға өзінің ықпалын жүзеге асыруға тырысқандығын көрсетеді. Оның үстіне бұл институттар хандық билікке қарсы емес, хандық институтын толықтырып, соған арқа сүйейді. Демек, бұл көтерілістің табиғатының антифеодалдық емес, қайта элиталық болғандығының көрсеткіші. Даланың әдет-ғұрып нормаларының негізінде пайда болған билік институттары Сырым секілді дәстүршіл элемент тарапынан қарсылық емес, қайта қолдау табатыны анық.

Сырым Датұлының саяси құқықтық ойларының исламдық бағыты айқын көрінеді. Бұл туралы А. И. Левшин былай дейді: «Употребляя против России все возможные средства, он не забыл призвать в помощь и Коран Магометов, объясняя, что в нем запрещено мусульманам покоряться властям христианским. С тою же целию уговаривал он киргиз-казаков прекратить (1791) мену с русскими и, если можно, откочевать в глубину степей» [3, 275 с.].

Алайда, саяси тәуелсіздік жолында батырдың діни принциптерді негізгі принциптер ретінде басшылыққа алмағандығы байқалады. Мысалы, батырдың христиан дінінің өкілі болып табылатын Емельян Пугачевтың көтерілісін қолдауынан саяси мүдделес тұлғалардың арасындағы

діни айырмашылықтары ешқандай рөл ойнамағандығын байқаймыз. Осылайша батырды белгілі дәрежеде дін бостандығы идеяларын қорғаушы деп қарау керектігін айқын байқаймыз. Қазақ халқының далалық құқық принциптерінде дін бостандығы да өзінің рөлін атқарғандығын байқауға болады. Шыңғыс хан уақытынан далада әр түрлі конфессиялар мен діни бірлестіктер айтарлықтай кедергіге ұшырамағандығы белгілі. Оның үстіне батыр өзінің саяси ықпалын азайтып алмау үшін басқа дін өкілдерін де мойындауға мәжбүр болады.

Батырдың философиясы тәуелсіз мемлекетті қалпына келтіріп, шаруашылық пен құқықтық философияның дамуына жағдай жасау. Қазақ хандарының дәстүрін жалғастыру. Батырдың Ресей әкімшілігімен болған келіссөздер барысында ұстанған принциптері Тәуке ханның «Жеті жарғысына» сәйкес келетіндігін байқау қиындық тудырмайды. Дала құқығының қайнар көзі ретінде кодификацияланған «Жеті жарғы» идеяларының батыр тарапынан қолдау табуы батыр жанында ықпалды күш ретінде дәстүршіл элементтердің болғандығын аңғартады.

Сырым батыр көтерілісте тек Кіші жүз старшындарының күшіне сеніп қойған жоқ. Ол Ресей өктемдігіне қарсы түркітілдес халықтардың бірлігі идеясына арқа сүйеді. «Он готовился к войне, но в то же время он хорошо понимал резкое несоответствие сил слабого казахского государства, к тому же раздираемого внутренними столкновениями, и мощной Российской империи. Он, по народным преданиям, считал, что только объединение сил всех среднеазиатских народностей может предотвратить неизбежное поражение в случае военного столкновения с империей» [2, 235-236 с.]. Батырдың саяси-құқықтық ойлары түрікшілдік идеясымен тығыз байланысты.

«В одном из народных преданий Сырму приписываются следующие слова: «Мы – каракалпаки, сарты, узбеки, казахи, туркмены и эстеки, все эти шесть народностей должны объединиться и выступить войною против русского царя, иначе он по-одиночке разобьет каждого из нас» [2, 236 с.]. Бұл түркітілдес халықтардың ортақ жауға қарсы бірігу идеясы кейінгі қазақ қоғамында да орын алғандығы белгілі.

Ресей басқыншыларымен қақтығыста халықтың жайылымсыз қалмауын ойлаған батыр Хиуа хандығына мына шарттардың негізінде келісім ұсынады: «первое – Хива должна была оказать поддержку казахам оружием, людьми, конями и продовольствием; второе – в случае пораже-

ния предоставить казахам кочевья в пределах Хивинского ханства; при этом Сырым ссылался на исторические права казахов на эти земли; третье – возратить от каракалпаков скот и имущество, принадлежавшее ранее казахам» [2, 236 с.]. Яғни, бауырлас мемлекет көмегіне сүйеніп, Ресейді жеңуге болады. Оның үстіне батырдың азаматтық жауапкершілігі оны қол астындағы халықтың жағдайын ойлауға мәжбүрлейді. Орта Азияға Османлы түріктерінің ықпал етуге тырысуы жайында А. И. Левшин былай деп жазады: «К сим внутренним обстоятельствам присоединилось одно внешнее. Турки, бывшие тогда в войне с Россиею, старались восстановить против нее бухарцев; а бухарцы возмущали Меньшую казачью орду, с каковою целию предлагали сначала пособие султану Эрали для возвращения хана Нуралы силою, а потом вошли в сношения с Сырымом и прислали к нему, равно как и к другим единомышленникам его, письменное воззвание» [3, 270 с.].

Қазақ даласындағы саяси мәдениеттің көрінісіне Сырым мен Нұралының арасында орын алған келесі диалог мысал бола алады:

«Сырым Нұралыға наразы болып жүргенде: «Аз бен көпті, ақ пен қараны, нашар мен мықтыны теңгере алмадың, біреу-біреуді шауып жеп жатыр, оны басқара алмадың», - деп өкпелепті. Нұралыға бір кез келгенде Сырым амандаспай жүре береді. Сонда Нұралы:

– Батыр! Қайрылып сәлем бергің келмейді, тасып жүрсің-ау! – депті. Сонда Сырым:

– Хан, тасып жүргенім жоқ, қазақ баласының басын қоса алмай сасып жүрмін, – депті» [4, 168 б.].

Сырымның саяси-құқықтық ойларының өзегінің бірі - халық бірлігі мәселесі. Ресей құрамына кірген қазақ жүздері өзінің тұтастығын жоғалтып, бір ұлт ретінде сезінуді қойған болатын. Бұған хандар кінәлі еді. Сырымның Нұралыға ренжуінің негізі де осы болатын.

Хандық тек бұрынғыдай біріккен, айбынды мемлекет болған жағдайда отаршылдыққа қарсы көтеріліп, ұлттық егемендікті сақтап қала алады. Ауызбіршіліктің болмауы ұлтты әлсіретіп, саяси күштен айырады. Осыған ашулы батыр Қазақ хандарының ішінде ресейлік отаршылдармен ауыз жаласқан Әбілқайыр ұрпақтарынан жауап талап етеді. Хандардың осы тармағына қарсы күрес батырдың саяси өмірінің негізгі мазмұнын құрады десек те болады. Хандықты билеудің ең негізгі бағасы – халық бірлігін сақтап қалу.

Бізді қызықтыратын екінші жағы - қарсыластардың бір-біріне деген сыйластығы. Бірін-бірі тыңдау арқылы, бір-біріне кемшіліктерін айту ар-

қылы, қарсыластардың саяси дағдарыстан шығу жолын қарастырады. Хан да өзінің үстемдігін көрсеткісі кеп емес, тек сыйластық тұрғысынан өзара қайшылыққа жол бергендігін еске салады. Батырдың жауабы ханға өзінің билігі туралы ой салу мақсатында берілгенін байқаймыз. Яғни, қазақ қоғамында бұрыннан қалыптасып келе жатқан саяси диалог институттары барлығын көрсетсе керек.

Сырым Датұлы бастаған көтеріліс қазақ халқының тәуелсіздік үшін күресінің батырлық беттерінің бірі ғана. «Осыған байланысты, ХҮІІІ ғасырда Сырым Датұлы бастаған азаттық үшін көтеріліс ХІХ ғасырда жалғасын тауып, Саржан, Жоламан, Кенесары, Исатай, Жанқожа сияқты халықтың біртуар ұлдарын тарих сахнасына шығарды» [5, 194 б.].

Әдебиеттер

- 1 Зиманов С.З. Политический строй Казахстана конца ХҮІІІ и первой половины ХІХ веков. Алматы: Издательство Академии Наук Казахской ССР, 1960. – 292 с.
- 2 Вяткин М. Батыр Сырым. – Алматы: Санат, 2002. – 344 с.
- 3 Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. – Алматы: Санат, 1996. – 656 с.
- 4 Төреқұлов Н., Қазбеков М. Қазақтың би-шешендері. – Алматы: Жалын, 1993. – 400 бет.
- 5 Әбдіғалиев Б.Б., Жамалов Қ.Ж., Сатершинов Б.М. Саяси ой тарихы. – Алматы: Үш қиян, 2003. – 280 бет.

References

- 1 Zimanov S.Z. Polyticheskiy stroi Kazakhstana konca ХҮІІІ I pervoi poloviny ХІХ vekov. Almaty: Izdatelstvo Akademiyi Nauk Kazakhskoi SSR, 1960. – 292 s.
- 2 Vyatkin M. Batyr Syrym. – Almaty: Sanat, 2002. – 344 s.
- 3 Levshin A.I. Opisanije kyrgyz-kaisachikh ili Kyrgyz-kaysackikh ord I stepey. – Almaty: Sanat, 1996. – 656 s.
- 4 Torekulov N., Khazbekov M., Khazakhtyng bi-sheshenderi. – Almaty: Zhalyn, 1993. – 400 bet.
- 5 Abdygaliyev B.B., Zhamalov Kh. Zh., Satershinov B.M. Sayasi oi tarihi. – Almaty: Ush khiyan, 2003. 280 bet.